

БІЛИЙ СЛОН НА ГОРІ ПІП ІВАН

Юрій Ткачук

аспірант Інституту славістики
Польської академії наук,
випускник
Прикарпатського
національного університету
імені Василя Стефаника та
Варшавського університету.
Стипендіат Естонської школи
дипломатії та Програми
Уряду Республіки Польща
для молодих науковців,
м. Варшава, Польща

1936 року на вершині гори Піп Іван (тепер – Івано-Франківська область) Польща почала зводити унікальну метеорологічно-астрономічну обсерваторію. Як довго вона функціонувала, які таємниці приховувала і яку роль відіграє сьогодні?

Східні Карпати розляглися від Польщі на півночі через Словаччину, Україну й аж до Румунії на півдні. До них входить чимало гірських масивів, зокрема такі найвідоміші, як Бескиди, Горгани, Мармароси, Чорногора. На Чорногорі розташовано аж шість гір-двотисячників, зокрема й своєрідний символ України – Говерла.

Одним із найпривабливіших туристичних об'єктів є третя за висотою гора масиву – Піп Іван (2022 м над рівнем моря), що вабить любителів гір не тільки мальовничими краєвидами, а й історією. На ній міститься найвище розташована в Україні споруда – колишня астрономічно-метеорологічна обсерваторія, яку почали зводити понад 85 років тому, коли ці терени входили до складу Польщі.

Походження назви гори

Як переповідають місцеві мешканці, гора Піп Іван споконвіку вважалася священною. Щороку на Купальське свято (7 липня) гуцули здійснювали сюди паломництво, щоб віднайти цілюще карпатське зілля, магічну квітку папороті й розпалити величезну ватру – Живий вогонь. Пізніше виникла й легенда про священника Івана, який на Купала водив людей на вершину молитися. За іншими переказами, так гору назвали через скелю, що обрисами нагадує священника (попа) в рясі.

Існує чимало легенд і про другу назву – Чорна Гора. Буцім-то саме тут **Олекса Довбуш** подолав нечисту силу, через що скелі Попа Івана почорніли. А ще сучасники називають гору *Гуцульською пірамідою* за аналогією до єгипетських пірамід.

Все частіше доводиться чути теорію походження назви від стихії – вітру, й тому, мовляв, доцільніше вживати «Попіван» чи теж «Розспівана вершина», адже через часті й сильні вітри на горі чутно безупинні співи, які часом доводили людей до божевілля.

Владислав Мідович, керівник обсерваторії (1938–1939 рр.):

«Після кільканадцяти днів суворої зимової погоди, коли десятки вентиляторів монотонно завивали в усіх приміщеннях будинку, один із помічників метеоролога почав подавати ознаки нервового розладу – довелося його перевести в якесь простіше місце».

Ще одна назва, яка, щоправда, більше стосується будівлі, ніж самої гори, – **Білий Слон**. Місцеві гіді часто оповідають туристам, що так обсерваторію на горі назвали через те, що взимку вона покривається метровим шаром льоду і формою нагадує казкову тварину.

Інші, більш обізнані з історією об'єкту, пов'язують назву з англійським фразеологізмом *white elephant*, що означає екстравагантний непрактичний подарунок, якого важко позбутися.

Покинута обсерваторія взимку. Фото Ігоря Меліки

Владислав Мідович: «Так ніколи й не було до кінця зрозуміло, хто головний «виконавець» обсерваторії, яка в ті складні й скрутні довоєнні роки обійшлася державі в мільйон злотих... Зрештою, це й зумовило дивну назву – Білий Слон».

Будівництво обсерваторії

Ідея звести обсерваторію на південно-східних периферіях Другої Речі Посполитої виникла у середині 30-х років XX ст. Розташування об'єкту мало важливе військове значення: насамперед давало змогу збирати метеодані, потрібні для авіасполучення з південно-східними теренами. Але була ще одна ціль.

Ян Маліцький, директор Центру східноєвропейських студій, який займається відбудовою обсерваторії: «Обсерваторію будували також з метою контролювати прикордонний рух із Чехословаччиною, яка підтримувала український іредентизм (Політика об'єднання народу в рамках єдиної держави) й дозволяла на власній території організувати військові табори для підрозділів ОУН, видавати агітаційні матеріали».

Головний інвестор будови, LOPP Liga Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej, як місце будівництва розглядав дві вершини: Говерлу та Піп Іван. Через кращу доступність та, як казав головний ініціатор будови генерал **Леон Бербецький**, «щоб не надто псувати профіль хребта», обрали другу гору. Згідно з проектом, під будівництво було потрібно 23 га землі. 13 га відкупили за ціною 50 злотих за гектар у місцевих мешканців. Для порівняння: середній місячний дохід у Польщі в ті роки становив 200 злотих, проте для гуцулів 50 злотих за гектар було високою ціною, а решту, 10 га, подарувала власниця **Тереса Любомірська**, дружина графа **Казімежа Любомірського**, першого посла Речі Посполитої у Вашингтоні (1919–1922). У травні 1935 року помирає **Юзеф Пілсудський** і LOPP називає майбутню обсерваторію на честь маршала.

Конкурс на архітектурний проект будівлі оголошували двічі. У першому, відкритому, взяли участь лише два архітектори й жоден не впорався з поставленим завданням. Тому другий конкурс був уже закритий і в ньому взяло участь п'ять архітектурних бюро. Переміг проект **Казімежа Марчевського** та **Яна Погоського** (уродженець Волині, в 1934–1939 роках був віцедиром Варшави).

Проект обсерваторії Казімежа Марчевського та Яна Погоського. Джерело: Національний цифровий архів Польщі

1935 року розпочалася підготовка до будівництва: проклали дорогу й вивезли на вершину понад 800 тонн будматеріалів. До робіт залучали і військових, і місцевих гуцулів й гуцулок, одна з яких, **Василина Зеленчук**, пізніше згадувала:

Василина Зеленчук:

«На будівництво возили каміння, цемент, вапно, дерево з Шибеного – кіньми або носили на плечах. На цій будові працювали й ми з батьком. Будова починалася зі спорудження дороги. По гірських схилах метр за метром її прокладали кількасот гуцулів, які мали великий заробіток як на ті часи».

Для місцевих, з одного боку, це була неймовірно важка праця, але з другого — справжня золота жила. За вивіз вантажу на гору платили 12 злотих готівкою. Вправний газда за погодної літньої днини міг здійснити два сходження, тобто заробити навіть 24 злотих за день. Для порівняння: вечеря у фешенебельному варшавському ресторані «Вікторія» тоді коштувала 7–9 злотих.

Відкриття обсерваторії

Будинок звели доволі швидко – за два роки. Вже влітку 1938-го відбулося офіційне відкриття за участі перших осіб держави.

Іван Цвілінюк, житель села Криворівня: «Я був тоді хлопчиком, мав 11 років, як відкривали обсерваторію на Попівані, але добре пам'ятаю, як їхала якась паня з Варшави приймати ту будову. Казали, що тота паня дала на будову мільйон злотих. Президентом тоді був Гнат Мостіцький. Того дня я виліз у верхек черешині і бачив, як їхали ті авта. То було 23 авта – стільки машин разом я до того часу ще не бачив».

Стрічку перерізав маршалок Сенату **Александр Пристор**. На гору також піднялися заступник міністра зв'язку, інженер **Юліян Пясецький**; президент наглядової ради LOPP генерал **Леон Бербецький**; директор Державного метеорологічного інституту, доктор **Ян Блятон**, а ще велика група гуцулів на чолі з вуйтом міста Жаб'є (тепер – Верховина Івано-Франківської області) **Петром Шекериком-Дониковим**.

Надсучасна обсерваторія, збудована з найдорожчих матеріалів, не мала аналогів у всій Другій Речі Посполитій.

Владислав Мідович:

«Цей палац Чорногори, як його називав професор **Зенон Клеменевич**, мав один, але дуже важливий недолік: під час посухи воду потрібно було доставляти з джерела за 6,5 км звідси, тому що, витративши мільйон злотих на весь об'єкт та провізію, LOPP раптом вирішила заощадити 40 000 і не встановлювати трубопровід з двома електричними насосами».

Обсерваторію збудували за принципом полярної станції: частини будинку поєднані численними переходами, які утворюють своєрідний лабіринт. Монументальна споруда, товщина стін якої коливалася від 1 до 2 метрів, мала чотири поверхи: два над і два під землею, а обабіч – астро- та метеовежі. Мабуть, тому серед місцевих кружляла легенда, яку переповів професор **Єжи Крейнер**:

Ежи Крейнер, професор:

«Справжній Поп знаходиться глибоко всередині гори, а сама будівля – тільки манекен, що прикриває підземний аеропорт. Коли «Він» (нак Мідовича називали місцеві) натискає приховану у настінній скриньці кнопку, частина підлоги його кабінету, як ліфт, спускається вглиб гори».

Офіційно обсерваторія перебувала на утриманні Державного метеорологічного інституту (ДМІ), але в будівлі розмістилося кілька інституцій – кожна зі своїм персоналом, загалом 16 осіб. Так астрономічний відділ підпорядковувався Варшавському університету, а метеовідділ – ДМІ. Зважаючи на факт, що гора знаходилася на польсько-чехословацькому кордоні, а з березня 1939 року, після анексії угорськими військами Підкарпатської України, – на польсько-угорському, тут також розмістили відділ Корпусу охорони кордонів. Як свідчить детальний аналіз приміщень колишньої обсерваторії та старі фотографії, в будівлі була й секретна кімната, ймовірно, пункт радіорозвідки.

Що цікаво, керівник обсерваторії **Владислав Мідович**, уродженець прикарпатського села Микулчин, жив тут разом із дружиною Антоніною та шестилітнім сином Яцеком. Умови для життя були не найсприятливіші. Від обсерваторії до найближчого відділення пошти було 20 км, до лікаря – 50 км, а до залізничного вокзалу в Коломиї – понад 120 км. Не зважаючи на це, Владислав Мідович із задоволенням згадував перебування на Попі Івані:

Владислав Мідович:

«Наймиліше було вечорами у спільній кімнаті, особливо коли за вікнами з потрійними шибамі вила хуртовина чи буревій. Велике радіо ловило майже пів світу, цокали м'ячки для настільного тенісу, і лише чергові метеоролог, механік або унтер-офіцер прикордонної служби, які змушені були час від часу виходити, звітували, що робота ведеться без перебоїв, а прилади та агрегати працюють».

Обсерваторія.

Від імені Пілсудського до імені Хрущова

Обсерваторія функціонувала 14 місяців. Перші дні Другої світової війни на вершині минали у великій тривозі. Перервався прямий радіозв'язок із військовою частиною у Станіславові (тепер – Івано-Франківськ), а термінові повідомлення прикордонній службі в Коломиї передавалися через нещодавно проведену наземну телефонну лінію.

1 вересня 1939 року Німеччина напала на Річ Посполиту, а 17 вересня відбулося вторгнення Радянського Союзу. Цього ж дня Владислав Мідович отримав вказівку евакуюватися. У ніч із 17 на 18 вересня 1939 року пакували, упорядковували та ліквідували документи. Вранці знищили радіотелефон і заблокували роботу електрогенераторів.

Владислав Мідович:

«День 17 вересня закінчився, мабуть, найкрасивішим заходом сонця, який я коли-небудь бачив у Чорногорі. Спадали сутінки, до мене підійшов керівник прикордонної служби і повідомив, що отримав наказ: вони зі службою повинні покинути обсерваторію й прямувати до Устеріків і румунського кордону. Після спільного сніданку я розібрав радіотелефон і, винісши його на подвір'я, згідно з наданими вказівками щодо мобілізації, молотом розбив у друзки».

Чорногора.
Фото Ігора Меліки

Персонал обсерваторії перейшов на територію Угорщини. Наглядати за будинком залишився гуцул, якого називали **Чорним Юрою**.

Незабаром будівлю зайняли радянські військові й розмістили там прикордонний загін. За вказівкою Президії АН УРСР, щоб оцінити придатність обсерваторії до подальших наукових досліджень, на гору відрядили першого академіка астрономії УРСР **Олександра Орлова** (Ред. – див. статтю **Алли Корсунь** далі).

Спираючись на його звіт, радянська влада передала обсерваторію зі вцілілим і сучасним обладнанням Академії наук УРСР. Змінили також назву – на «*Карпатська астрономічна обсерваторія*». Проте жодних досліджень тут не проводили. «Визволителям» знадобився ще рік, аби в стінах обсерваторії налагодити роботу. Зосередилися на метеоспостереженнях. Формальним керівником призначили академіка Орлова, але безпосередньою роботою на Піп Івані керував **Михайло Коросторенко**. 1941 року від імені колективу він звернувся до Станіславського обласного виконкому Комуністичної партії з проханням надати обсерваторії ім'я **Микити Хрущова**, тоді – першого секретаря ЦК КП(б)У, на що отримав категоричну відмову без додаткових пояснень.

Михайло Коросторенко:

«Як прочитав відповідь – змарнів, аркуш випав з моїх рук. Не можу зрозуміти, навіщо живу? Чому відмовили в перейменуванні? Хіба ж ми просили перейменувати гору? Просили тільки про назву споруди. І того не зробили. Як прикро. Голова розколюється. Як про це людям повісти?»

Влітку 1941 року з нападом нацистської Німеччини на Радянський Союз знову змінюються господарі обсерваторії. Цього разу будинок зайняли угорські війська й до 1942-го тут був їхній спостережний пункт. Після відходу угорців будівля не використовувалася, про що у своїх звітах з окупованих польських земель писав **Курт Вальтер**, комісар астрономічних обсерваторій Генерал-губернаторства, який прибув на Піп Іван у березні 1942-го.

Через два роки гору знову зайняли радянські війська й після повторного обстеження будинок визнали зруйнованим. Протягом наступних десятиліть обсерваторію перманентно грабували й з року в рік будівля все більше занепадала. Юрій Андрухович у романі «Дванадцять оброчів» пише:

Юрій Андрухович:

«Обгоріла руїна метеостанції мусить простояти неторканою десь коло трьох десятиліть. Хоча «неторканою» засильно сказано — так чи інакше з неї часом користали як не випадкові мандрівники, ховаючись від граду і снігу під рештками склепін, то навколишні мешканці, розтягуючи по своїх потребах усілякі фрагменти і сегменти минулої цілості. Що діялося крім того? Хтось розпалював якісь вогнища з недонищених меблів, хтось кохався на ребрах обвуглених калориферів, хтось умирав від страху, наслуховаючи вовче виття і, звісно ж, пташині крики. У будь-якому разі, коли десь на зламі 60–70-х цей терен відвідала спеціальна комісія з району, там панувало суцільне запустіння, а серед запахів переважали міазми».

Нове життя обсерваторії

За всю свою історію обсерваторія змінила шість власників. Об'єкт звала Польща, потім через зміни кордонів під час Другої світової війни будівля переходила з рук у руки: то до Радянського Союзу, то до Угорщини, то до Третього райху – аж поки з проголошенням незалежності остаточно не опинилася в межах України.

В залежності від власника змінювалася назва, призначення, а головне – стан будинку. Ідея відновити Білий Слон виникла всередині 2000-х.

Ян Маліцький:

«З огляду на те, що проєкт реалізується спільними польськими й українськими силами – Варшавським і Прикарпатським університетами, – це буде символічний приклад польсько-української співпраці».

Упродовж двох останніх років ведуться активні роботи з відновлення обсерваторії.

Роботи з відновлення обсерваторії станом на листопад 2020 року. Джерело: Вікіпедія

Від 2017 року в режимі цілодобових чергувань сім днів на тиждень тут працює найвища в Україні високогірна рятувальна станція «Чорногірський гірський пошуково-рятувальний пост», а після цілковитого відновлення тут розміститься Міжнародний науковий центр «Обсерваторія». Також на базі Білого Слона планують створити українсько-польський навчально-рятувальний центр, на що Європейський Союз виділив понад мільйон євро. У реалізації проєкту PIMReC адаптації колишньої обсерваторії на горі Піп Іван до потреб високогірного рятувального навчального центру залучені чотири інституції: Прикарпатський та Варшавський університети, а також Управління ДСНС України в Івано-Франківській області та польська Гірська добровільно-рятувальна служба – Бещадська група.

Обсерваторія на горі Піп Іван – яскравий приклад спільної польсько-української спадщини, який у теперішніх реаліях набуває форми сучасного міжкультурного діалогу. Для польської сторони вона й надалі залишається амбітним проєктом масштабного будівництва на пограниччі. Для української – має важливе культурне значення. На сьогодні це також єдина несакральна споруда на території України, відновлення якої фінансує Польща.

У Білому Слоні розгортаються події романів сучасних українських авторів (зокрема **Юрія Андруховича**, **Тані Мальярчук**, **Марії Римар**), а ще він став «сценою» для арт-проєкту Івано-Франківського драмтеатру «Театральні попівання на обсерваторії» – 24 серпня 2020, в День Незалежності України, актори зіграли там виставу «Нація» за творами **Марії Матіос**. ■